248sk20

२०

कपटस्य दुर्योधनस्य धर्माचरणम्

प्रस्तावना

भवन्तः जानन्ति एव यत् कपटः दुर्योधनः द्यूतक्रीडायां कपटेन युधिष्ठिरं पराजितवान् इति। किन्तु स दुर्योधनः एतज्जानाति स्म यत् वनवासान्ते युधिष्ठिरः आत्मशक्त्या स्वराज्यं पुनः ग्रहीष्यति इति। अतः दयादाक्षिण्यादिगुणैः स्वकीर्तिं विस्तारयन् युधिष्ठिरादपि उत्कृष्टो भवितुं यथाशक्ति प्रयत्नं व्यदधात्। एवं दुर्योधनः स्वस्य दुष्टस्वभावं गोपायितुं किं किम् अकार्षीत् इत्यादिकं सर्वं भवन्तः पाठेऽस्मिन् पठिष्यन्ति। सेवकबान्धवादिषु च तस्य व्यवहारः कीदृश आसीत् येन लुब्धाः सन्तः ते विपक्षाः नाभूवन्। अपि च सः दुष्टः पुरुषार्थचतुष्टयं केन प्रकारेण असेवत येन ते चत्वारः पुरुषार्थाः परस्परम् अविरोधाः आसन्। एवं सकलप्रश्नानां समाधानं भवन्तः प्राप्स्यन्ति। तेन सह राजनीतेः चतुर्विधानां साम-दान-दण्ड-भेदानाम् उपायानां विनियोगे दुर्योधनः कथम् आसीत् इत्यपि ज्ञास्यते भवद्भिः। एवं विविधैः प्रकारैः सः खलः युधिष्ठिरम् अभिभवितुम् ऐच्छत्। किन्तु युधिष्ठिरसदृशेन सज्जनेन सह तस्य दुष्टचरितस्य दुर्योधनस्य विरोधः कल्याणकारकं न वा इति पाठेऽस्मिन् भवतां स्पष्टं भविष्यति।

उद्देश्यानि

अमुं पाठं पठित्वा भवान् -

- कपटः दुर्योधनः कथं नीतिमार्गम् अनुसरति इति ज्ञास्यति।
- दुर्योधनः प्रजानां प्रीत्यर्थं किं किं करोति इति ज्ञास्यति।
- तस्य दुर्योधनस्य राजनीतिज्ञानं कथम् आसीत् इत्यपि ज्ञास्यति।
- पाठम् अमुं पठित्वा व्याकरणज्ञानसम्पन्नो भविष्यति।
- अपि च पद्यकाव्यस्य निर्माणं कर्तुं शक्ष्यति।

२०.१) मूलपाठः

विशङ्कमानो भवतः पराभवं नृपासनस्थोऽपि वनाधिवासिनः ।
दुरोदरच्छद्मजितां समीहते नयेन जेतुं जगतीं सुयोधनः ।। १.७ ।।

तथापि जिह्मः स भवज्जिगीषया तनोति शुभ्रं गुणसम्पदा यशः ।
समुन्नयन्भूतिमनार्यसंगमाद्वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः ।। १.८ ।।

कृतारिषड्वर्गजयेन मानवीमगम्यरूपां पदवीं प्रपित्सुना ।
विभज्य नक्तंदिवमस्ततन्द्रिणा वितन्यते तेन नयेन पौरुषम् ।। १.९ ।।

सखीनिव प्रीतियुजोऽनुजीविनः समानमानान्सुहृदश्च बन्धुभिः ।
स सन्ततं दर्शयते गतस्मयः कृताधिपत्यामिव साधु बन्धुताम् ।। १.१० ।।

असक्तमाराधयतो यथायथं विभज्य भक्त्या समपक्षपातया ।
गुणानुरागादिव सख्यमीयिवान्न बाधतेऽस्य त्रिगणः परस्परम् ।। १.११ ।।

निरत्ययं साम न दानवर्जितं न भूरि दानं विरहय्य सत्क्रियाम् ।
प्रवर्तते तस्य विशेषशालिनी गुणानुरोधेन विना न सत्क्रिया ।। १.१२ ।।

वसूनि वाञ्छन्न वशी न मन्युना स्वधर्म इत्येव निवृत्तकारणः ।
गुरूपदिष्टेन रिपौ सुतेऽपि वा निहन्ति दण्डेन स धर्मविप्लवम्।। १.१३ ।।

२०.२) साम्प्रतम् मूलपाठम् अवगच्छाम

विशङ्कमानो भवतः पराभवं नृपासनस्थोऽपि वनाधिवासिनः।
दुरोदरच्छद्मजितां समीहते नयेन जेतुं जगतीं सुयोधनः।।७

अन्वयः - नृपासनस्थः अपि वनाधिवासिनः भवतः पराभवं विशङ्कमानः सुयोधनः दुरोदरच्छद्मजितां जगतीं नयेन जेतुं समीहते।

अन्वयार्थः - नृपासनस्थः नृपस्य राज्ञः आसने तिष्ठति इति नृपासनास्थः राजसिंहासनारूढः, (सन्) अपि, वनाधिवासिनः वने विहरतः, भवतः त्वत्तः, पराभवं पराजयम्, विशङ्कमानः मन्यमानः, सुयोधनः अक्लेशयोद्धा (धृतराष्ट्रस्य ज्येष्ठपुत्रः कुरुराजः), दुरोदरच्छद्मजितां दुष्टम् उदरं यस्य तत् दूरोदरम्, तस्य छद्मना व्याजेन जितां वशीकृताम्, जगतीं पृथिवीम्, नयेन न्यायेन, जेतुं वशीकर्तुम्, समीहते चेष्टते।

सरलार्थः - सम्राट् अपि स राजा दुर्योधनः द्यूतकपटेन राज्यं विजितवान्। किञ्च कपटेन लब्धं राज्यं राजनीत्या सम्यक् वशीकर्तुं चेष्टते। भवान् अधुना वनम् अधिवसति। वनवासस्य अवसाने भवान् पुनः विजित्य स्वराज्यं ग्रहीष्यति इति सदैव स शङ्कते। अतः तथा नीतिबलेन वशीकर्तुं यतते। येन भवान् स्वराज्यस्य पुनरुद्धारं कर्तुं न शक्ष्यति।

तात्पर्यार्थः - राजसिंहासने आरूढः सन् दुर्योधनः युधिष्ठिरस्य पराजयं सततं चिन्तयति। स विक्रमेण युधिष्ठिरं जेतुम् असमर्थः इति स्वयं जानाति। तथापि न्यायेन राष्ट्रं पालयन् वशीकर्तुं चेष्टते इत्यादि सर्वं प्रस्तुते अस्मिन् श्लोके प्रतिपादितम्।

व्याकरणविमर्शः -

- समीहते - सम्-इह-धातोः लटि रूपमिदम्।
- जेतुम् - जि-धातोः तुमुन्-प्रत्यये रूपमिदम्।
- नृपासनस्थः - नृपस्य आसनं नृपासनम्, नृपासने तिष्ठति इति नृपासनस्थः।
- वनाधिवासिनः - वनम् अधिवसति इति वनाधिवासी, तस्मात् वनाधिवासिनः।
- दुरोदरच्छद्मजिताम् - दुरोदरस्य (द्युतस्य) छद्म (कपटं) दुरोदरच्छद्म, तेन दुरोदरच्छद्मना जिता दुरोदरच्छद्मजिता, तां दुरोदरच्छद्मजिताम्।

सन्धिकार्यम्-

- नृपासनस्थनोऽपि = नृपासनस्थः + अपि।

प्रयोगपरिवर्तनम् -

- सुयोधनेन नृपासनस्थेनापि वनाधिवासिनः भवतः पराभवं विशङ्कमानेन दुरोदरच्छद्मजिता जगती नयेन जेतुं समीह्यते।

कोषः -

- जगती - "त्रिष्वथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत्"इत्यमरः।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. कः जगतीं जेतुं समीहते।
२. नृपासनस्थः दुर्योधनः किं विशङ्कमानः अस्ति।
३. सुयोधनः केन उपायेन जगतीं जेतुं समीहते।
४. दुर्योधनः कस्मात् पराजयं विशङ्कमानः अस्ति।
५. दुरोदरच्छद्मजिताम् इति किं विशिनष्टि।

तथापि जिह्मः स भवज्जिगीषया तनोति शुभ्रं गुणसम्पदा यशः।
समुन्नयन् भूतिमनार्यसङ्गमाद्वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः।।८

अन्वयः - तथापि जिह्मः भवज्जिगीषया गुणसम्पदा शुभ्रं यशः तनोति। भूतिं समुन्नयन् महात्मभिः समं विरोधः अनार्यसङ्गमात् अपि वरम्।

अन्वयार्थः - तथापि भवतः पराभवम् आशङ्कितवान् अपि, स जिह्मः प्रतारकः वञ्चकः, भवज्जिगीषया जेतुम् इच्छा जिगीषा, भवतः जयेच्छया, भवन्तं दयाशौर्यादिभिः गुणैः जेतुम् इच्छया,

गुणसम्पदा दानादिगुणगरिम्णा, शुभ्रं निर्मलम्, यशः कीर्तिम्, तनोति विस्तारयति। दानादिगुणैः तव कीर्तिसम्पदम् आत्मसात्कर्तुं तवापेक्षया अपि आत्मनः गुणवत्तां प्रकटयति। भूतिं सम्पदम्, समुन्नयन् उत्कर्षम् आपादयन्, महात्मभिः महान् आत्मा येषां तैः प्रकृष्टगुणशालिभिः, समं साकम्, विरोधः विरुद्धाचरणम्, अनार्यसङ्गमात् न आर्याः अनार्याः तेषां सङ्गमः तस्मात् नीचसंसर्गात् अपि वरम् मनाक् प्रियः।

सरलार्थः - भवतः दयादाक्षिण्यादिगुणैः सर्वाः प्रजाः भवन्तं प्रति अत्यन्तम् अनुरक्ताः। तत् दृष्ट्वा दुर्योधनः शङ्कते यत् वनवासात् निवृत्तः भवान् पुनः स्वराज्यं ग्रहीष्यति इति। तस्मात् प्रजाः यथा तदधीनाः स्युः तदर्थं प्रयतते। तथाहि स आत्मनः गुणान् अतिशयेन प्रकटयति। तथा च स्वस्य यशः कीर्तयति। यतो हि दुर्जनसंसर्गापेक्षया महद्भिः सह विरोधः अपि श्रेयस्करम्। येन ऐश्वर्यम् उत्कर्षं गच्छति।

तात्पर्यार्थः - प्रस्तुते अस्मिन् श्लोके दुर्योधनः दानादिसद्गुणैः राज्यं पालयन् स्वकीर्तिं विस्तारयति इत्यादि प्रतिपाद्यते। तत्र कारणं प्रजाः यथा भवन्तम् उच्चदृष्ट्या पश्यति तद्वत् तमपि पश्येत्। किन्तु साम्प्रतम् अपि दुःशासनादीनां दुर्जनानां संसर्गं न त्यजति। यतः असौ स्वभावतः एव खलः। तस्मात् भवादृशैः महद्भिः सह विरोधम् अपि स श्रेष्ठम् एव मन्यते।

व्याकरणविमर्शः -

- भवज्जिगीषया - जेतुम् इच्छा जिगीषा, भवतो जिगीषा भवज्जिगीषा. तया भवज्जिगीषया।
- गुणसम्पदा - गुणानां सम्पद् गुणसम्पत् तया गुणसम्पदा।
- अनार्यसङ्गमात् - न आर्यः अनार्यः, अनार्यस्य सङ्गमः अनार्यसङ्गमः, तस्मात् अनार्यसङ्गमात्।
- महात्मभिः - महान् आत्मा यस्य असौ महात्मा, तैः महात्मभिः।
- तनोति - तन्-धातोः लटि रूपम्। ससुन्नयन् - सम्-उत्-नी-धातोः शतरि रूपम्।

सन्धिकार्यम्-

- अनार्यसङ्गमाद्वरम् = अनार्यसङ्गमात् + वरम्।
- विरोधोऽपि = विरोधः + अपि।

प्रयोगपरिवर्तनम् -

तथापि जिह्मेन तेन भवज्जिगीषया गुणसम्पदा शुभ्रं यशः तन्यते, भूतिं समुन्नयता महात्मभिः समं विरोधेन अनार्यसङ्गमाद् वरेण (भूयते)।

कोषः -

- भूतिः - "विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा"इत्यमरः।

पाठगतप्रश्नाः-२

६. कः गुणसम्पदा यशः तनोति।

७. महात्मभिः समं विरोधः अनार्यसङ्गमात् अपि वरम् इति कः मन्यते।

८. दुर्योधनः किमर्थं यशः तनोति।

९. दुर्योधनः किं कृत्वा महात्मभिः समं विरोधः अनार्यसङ्गमात् अपि वरम् इति मन्यते।

१०. जिह्मः इति शब्दस्य कः अर्थः।

कृताऽरिषड्वर्गजयेन मानवीमगम्यरूपां पदवीं प्रपित्सुना।
विभज्य नक्तन्दिवमस्ततन्द्रिणा वितन्यते तेन नयेन पौरुषम्।।९

अन्वयः - कृतारिषड्वर्गजयेन अगम्यरूपां मानवीं पदवीं प्रपित्सुना अस्ततन्द्रिणा तेन नक्तन्दिवं विभज्य नयेन पौरुषं वितन्यते।

अन्वयार्थः - कृतारिषड्वर्गजयेन षट्संख्यकानां वर्गः समूहः षड्वर्गः, अरीणां शत्रूणां कामक्रोधादीनां षड्वर्गः अरिषड्वर्गः, अरिषड्वर्गस्य जयः अरिषड्वर्गजयः, कृतः अरिषड्वर्गजयः येन स कृतारिषड्वर्गजयः, तेन कामादिषड्-रिपून् विजित्य स्थितेन सुविनीतेन इत्यर्थः। विनय एव प्रजापालनस्य उपायः इति भावः। अगम्यरूपाम् अगम्यं पुरुषमात्रेण दुष्प्राप्यं रूपं स्वरूपं यस्याः ताम्, मानवीं मनुना उपदिष्टेन सदाचारेण युक्ताम्, पदवीं प्रजापालनस्य पद्धतिम्, प्रपित्सुना प्रपत्तुं लब्धुम् इच्छुना, तेन दुर्योधनेन, अस्ततन्द्रिणा अस्ता दूरे क्षिप्ता परित्यक्ता तन्द्रिः आलस्यं येन तेन अनलसेन इत्यर्थः। पौरुषं पुरुषस्य कार्यं पुरुषकारः उद्योगः। नक्तन्दिवम् अहोरात्रम्, विभज्य भागं कृत्वा, वितन्यते विस्तार्यते।

सरलार्थः - कामक्रोधादीन् षट् रिपून् विवेकेन जित्वा मनुना उपदिष्टं प्रजाशासनं पालयति। किञ्च, तेन यशः लब्धुम् इच्छति। अस्मिन् समये इदं करणीयं, तस्मिन् समये तत् करणीयम् इति रीत्या दिनं विभज्य सुनियमेन सर्वं कार्यं करोति। एवम् आलस्यरहितः सन् प्रजासु स्वस्य पुरुषकारं प्रदर्शयति।

तात्पर्यार्थः - प्रस्तुते अस्मिन् श्लोके दुर्योधनः कथं पुरुषार्थं प्रदर्शयति इति वर्णयति किरातः। तथाहि दुर्योधनः षड् रिपून् विजित्य दिवसं पृथग्भागेषु विभक्तवान्। किञ्च, मनुना उपदिष्टं मार्गम् अवलम्ब्य यथासमयं कार्यं साधयति। एवं सदा एव नीतिमार्गम् अनुसृत्य एव पुरुषकारं प्रदर्शयति। अपि च अनेन वस्तुतः स स्वस्य दुष्टस्वभावं गोपायति।

व्याकरणविमर्शः -

- कृतारिषड्वर्गजयेन - षण्णां वर्गः षड्वर्गः। अरीणां षड्वर्गः अरिषड्वर्गः। कृतः अरिषड्वर्गस्य जयो येन सः कृतारिषड्वर्गजयः, तेन कृतारिषड्वर्गजयेन।
- अगम्यरूपाम् - अगम्यं रूपं यस्याः सा अगम्यरूपा, ताम् अगम्यरूपाम्।

- मानवीम् - मनोः इयं मानवी, ताम् मानवीम्।
- अस्ततन्द्रिणा - अस्ता तन्द्रिर्यस्य येन वा सः अस्ततन्द्रिः, तेन अस्ततन्द्रिणा।
- पौरुषम् - पुरुषस्येदं पौरुषम्।
- विभज्य - वि-भज्-धातोः क्त्वोः ल्यपि रूपम्।
- वितन्यते = वि-तनु-धातोः कर्मणि यकि लटि रूपम्।

प्रयोगपरिवर्तनम् -

कृतारिषड्वर्गजयः अगम्यरूपां मानवीं पदवीं प्रपित्सुः, अस्ततन्द्रिः स पौरुषं नक्तन्दिवं विभज्य नयेन वितनोति।

अलङ्कारालोचना -

- अत्र कृतारिषड्वर्गजयेन इति, मानवीं पदवीं प्रपित्सुना इति, अस्ततन्द्रिणा इति च विशेषणत्रयस्य परस्परं साकाङ्क्षतया साभिप्रायत्वात् परिकरालङ्कारः।

कोषः -

- पदवी - "अयनं वर्त्ममार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः ।
  सरणिः पद्धतिः पद्या वर्त्तन्येकपदीति च"इत्यमरः।

पाठगतप्रश्नाः-३

११. केन नयेन पौरुषं वितन्यते।

१२. तेन च किं कृत्वा पौरुषं वितन्यते।

१३. कृतारिषड्वर्गजयः कीदृशीं पदवीं प्रपित्सुः।

१४. अस्ततन्द्रिणा इत्यस्य कः अर्थः।

१५. पौरुषं नाम किम्।

सखीनिव प्रीतियुजोऽनुजीविनः समानमानान्सुहृदश्च बन्धुभिः।
स सन्ततं दर्शयते गतस्मयः कृताधिपत्यामिव साधु बन्धुताम्।।१०

अन्वयः - गतस्मयः स सन्ततम् अनुजीविनः प्रीतियुजः सखीन् इव सुहृदः च बन्धुभिः समानमानान् बन्धुतां कृताधिपत्याम् इव साधु दर्शयते।

अन्वयार्थः - गतस्मयः गतः अपगतः स्मयः अहङ्कारः यस्य सः अहङ्काररहितः, सः सुयोधनः, सन्ततं सर्वदा, अनुजीविनः भृत्यान्, प्रीतियुजः वत्सलान्, सखीन् इव मित्राणि इव, सुहृदः शोभनं हृदयं येषाम् ते बान्धवाः तान् च बन्धुभिः भ्रात्रादिभिः, समानमानान् समानः तुल्यः मानः सम्मानः येषां तान्।

आत्मीयान् सहोदरान् इव पश्यति इत्यर्थः। बन्धुताम् बन्धूनां समूहः बन्धुता ताम्, कृताधिपत्याम् कृतम् आधिपत्यं यया ताम्, इव साधु अकपटम् दर्शयते बोधयते। बन्धून् इव अधिपतीन् इव, साधु पश्यति इत्यर्थः।

सरलार्थः - स राजा दुर्योधनः अहङ्कारं परित्यज्य भृत्यान् तथा सम्पादितवान् येन जनाः भृत्यान् राज्ञः सखीन् इव मन्यन्ते। ते च भृत्याः राजानं सखायं मन्यन्ते। राजा दुर्योधनःअपि तैः सह तथा व्यवहरति। एवं बन्धून् तथा सम्पादितवान् येन जनाः राज्ञः बन्धून् तस्य भ्रातृन् इव मन्यन्ते। राजा अपि तैः सह भ्रातृवत् आचरति। स्वस्य भ्रातृन् एवं सम्पादितवान् येन जनाः तान् प्रभून् मन्यन्ते। एवं स स्वस्य साधुतां प्रकटयति।

तात्पर्यार्थः - सेवकबान्धवान् प्रति दुर्योधनस्य कीदृशः व्यवहारः इति वर्ण्यते प्रस्तुते अस्मिन् श्लोके। स दुर्योधनः अभिमानं विस्मृत्य सर्वदा भृत्यैः सह मित्रम् इव आचरति। तेन जनान् भृत्यान् प्रति तस्य प्रीतिं प्रदर्शयति। बान्धवैश्च सह सदा भ्रातृवत् आचरति। अतः बन्धुजनेषु भ्रात्रादिषु इव सत्कारं करोति इति बोधयति। किञ्च, भ्रात्रादिभिः सह एवम् आचरति येन जनाः एवं चिन्तयेत् यत् भ्रात्रादिषु सः सर्वस्वम् अर्पितवान् इति ।

व्याकरणविमर्शः -

- गतस्मयः - गतः स्मयो यस्य स गतस्मयः।
- प्रीतियुजः - प्रीत्या युञ्जन्ति ये ते प्रीतियुजः,तान् प्रीतियुजः।
- अनुजीविनः - अनु पश्चात् (धावनेन) जीवनं येषां तेऽनुजीविनः, तान् अनुजीविनः।
- समानमानान् - समानः मानो येषां ते समानमानाः, तान् समानमानान्।
- कृताधिपत्याम् - अधिपतेः कर्म आधिपत्यम्, कृतम् आधिपत्यम् यया तां कृताधिपत्याम्।

सन्धिकार्यम्-

- प्रीतियुजोऽनुजीविनः = प्रीतियुजः + अनुजीविनः।
- सुहृदश्च = सुहृदः + च।

प्रयोगपरिवर्तनम् -

गतस्मयेन तेन सन्ततम् अनुजीविनः प्रीतियुजः सखायः इव दर्श्यन्ते। सुहृदः बन्धुभिः समानमाना इव दर्श्यन्ते। बन्धुता कृताधिपत्या इव साधु दर्श्यते।

अलङ्कारालोचना -

- अत्र छेकानुप्रासालङ्कारः। सकार-नकारयोः सकृत् आवृत्तिः तत्र हेतुः।

कोषः -

- सखा - “वयस्यः स्निग्धः सवया अथ मित्रं सखा सुहृत्"इत्यमरः।

पाठगतप्रश्नाः-४

१६. अत्र कः गतस्मयः।

१७. सः अनुजीविनः कान् इव पश्यति।

१८. सः सुहृदश्च किंरूपेण पश्यति।

१९. सः बन्धुतां कथं दर्शयते।

२०. समानमानान् इत्यस्य कः अर्थः।

असक्तमाराधयतो यथायथं विभज्य भक्त्या समपक्षपातया।
गुणानुरागादिव सख्यमीयिवान्न बाधतेऽस्य त्रिगणः परस्परम्।। ११

अन्वयः - यथायथं विभज्य समपक्षपातया भक्त्या असक्तम् आराधयतः अस्य गुणानुरागात् सख्यम् ईयिवान् इव त्रिगणः परस्परं न बाधते।

अन्वयार्थः - यथायथं यथास्वं यथोचितम्, विभज्य विभागं कृत्वा, धर्मार्धकामानां मध्ये अस्मिन् काले धर्मः सेव्यः, अस्मिन् काले अर्थः सेव्यः, अस्मिन् काले कामः सेव्यः इति एवं विभागं विधाय, समपक्षपातया समः तुल्यः पक्षपातः अनुरागः यस्याम् तया, भक्त्या सेवया, असक्तम् अनासक्तम्, आराधयतः सेवमानस्य अस्य दुर्योधनस्य, त्रिगणः त्रयाणां धर्मार्थकामानां गणः त्रिवर्गः इत्यर्थः, गुणानुरागात् गुणेषु अनुरागात् आसक्तिविशेषात्, सख्यम् मित्रता, ईयिवान् प्राप्तवान्, इव परस्परम् अन्योऽन्यम्, न बाधते बाधं न करोति।

सरलार्थः - सः धर्मः अर्थः कामश्च समम् एव सेवनीयाः इति वचनं न अवलम्बते। स राजा धर्मार्थकामानां सम्यक् विभागं कृत्वा यथाकालं तान् सेवते। अर्थात् यस्मिन् समये यः पुरुषार्थः सेव्यः तदा तम् एव सेवते न अन्यत्। अतः ते सर्वे पुरुषार्थाः तस्मिन् दुर्योधने बाधं विना एव तिष्ठन्ति। अतः तस्य धर्मार्थकामाः सदा एव अतिशयेन वृद्धिं प्राप्नुवन्ति।

तात्पर्यार्थः - प्रस्तुते अस्मिन् श्लोके अनासक्तः दुर्योधनः कथं समानुरागेण पुरुषार्थाणां सेवनं करोति तदेव वर्णितम्।धर्मार्थकामाः एते पुरुषार्थाः परस्परं विरोधिनः सन्ति। तथापि राजा दुर्योधनः तेषां सेवनस्य समयं विभज्य तान् अनासक्तः सन् सेवते। ते सर्वे पुरुषार्थाः तस्मिन् दुर्योधने बाधं विना एव तिष्ठन्ति। अर्थात् धर्माचरणकाले अर्थकामौ धर्मं न बाधेते। अर्थोपार्जनकाले धर्मकामौ अर्थं न बाधेते। एवं कामसेवनकाले धर्मार्थौ अपि कामं न बाधेते।

व्याकरणविमर्शः -

- समपक्षपातया - समः पक्षपातो यस्यां सा समपक्षपाता, तया समपक्षपातया।
- गुणानुरागात् - गुणेषु गुणानां वा अनुरागो गुणानुरागः, तस्माद् गुणानुरागात्।

- त्रिगणः त्रयाणां गणः त्रिगणः।
- आराधयतः - आ-राध्-धातोः णिचि शतरि रूपम्।
- भक्त्या - भज्-धातोः क्तिन्-प्रत्यये तृतीयैकवचने रूपम्।

१) **सन्धिकार्यम्-**

- गुणानुरागादिव = गुणानुरागात् + इव।
- बाधतेऽस्य = बाधते + अस्य।

प्रयोगपरिवर्तनम् -

यथायथं विभज्य समपक्षपातया भक्त्या असक्तम् आराधयतः अस्य गुणानुरागात् सख्यम् ईयुषा त्रिगणेन परस्परं न बाध्यते।

कोषः -

- असक्तम् - "अनासक्तमसक्तं च पृथग्वर्ति पृथग् स्थितम्"इत्यमरः।
- यथायथम् - "यथार्थं तु यथायथम्"इत्यमरः।

पाठगतप्रश्नाः-५

२१. असक्तम् आराधयतः कस्य त्रिगणः परस्परं न बाधते।
२२. दुर्योधनः कीदृश्या भक्त्या असक्तम् आराधयति।
२३. दुर्योधनस्य किं परस्परं न बाधते।
२४. को नाम त्रिगणः।
२५. तस्य त्रिगणः गुणानुरागात् किम् ईयिवान् इव।

निरत्ययं साम न दानवर्जितं न भूरि दानं विरहय्य सत्क्रियाम्।
प्रवर्तते तस्य विशेषशालिनी गुणानुरोधेन विना न सत्क्रिया।।१२

अन्वयः - तस्य निरत्ययं दानवर्जितं साम, न (प्रवर्तते)। सत्क्रियां विरहय्य भूरि दानं न (प्रवर्तते)। विशेषशालिनी सत्क्रिया गुणारोधेन विना न प्रवर्तते।

अन्वयार्थः - तस्य दुर्योधनस्य, निरत्ययं निबार्धम् अमायिकम्, साम सान्त्वनम् शान्तिप्रयोगः प्रियवचनम्, दानवर्जितं धनदानरहितम्, न नहि, प्रवर्तते प्रवृत्ता भवति। सत्क्रियां सत्कारं सम्मानम्, विरहय्य विहाय अनादृत्य, भूरि प्रचुरं बहुलम्, दानं धनदानम् अर्थवितरणम्, न नहि, प्रवर्तते। (तस्य) विशेषशालिनी विशेषेणा प्रशंसायोग्या शोभनीया, सत्क्रिया सत्कारः आदरयुक्ता क्रिया, गुणानुरोधेन गुणानां विद्याविनयादीनाम् अनुरागेण पक्षपातेन दर्शनेन, विना न प्रवर्तते।

सरलार्थः - तस्य राज्ञः दुर्योधनस्य सामनीतिः अर्थवितरणं विना न प्रवृत्ता भवति। तस्य बहुलम् अर्थवितरणम् अपि सत्कारं विना प्रवृत्तं न भवति। एवमेव तस्य दुर्योधनस्य प्रशंसनीयः सत्कारः अनुरागेण विना प्रवृत्तः न भवति। अर्थात् तस्य सामनीतिः धनयुक्ता अस्ति। यस्य उपरि सः प्रसन्नः भवति तस्मै धनं ददाति। धनं च ससम्मानं प्रयच्छति न तु निरादरपूर्वकम्। अर्थात् गुणिनः पुरुषस्य एव सः सत्कारं करोति न तु निर्गुणस्य।

तात्पर्यार्थः - अत्र अस्मिन् श्लोके राजनीतेः चतुर्विधानां साम-दान-दण्ड-भेदानाम् उपायानां विनियोगे दुर्योधनः कुशलः आसीत् इति ज्ञाप्यते। स दुर्योधनः यस्य कस्य उपरि प्रसन्नो भूत्वा सस्नेहम् आलापं करोति। तत्र आलापस्य माधुर्यम् एव फलं नास्ति। तस्मै धनम् अपि ददाति। आदरं विना दानं विफलम्, अतः यथायथं सत्कृत्य धनं ददाति। न हि यस्य कस्यापि सत्कारं करोति, य एव सत्कारयोग्यः गुणवान् जनः तस्यैव करोति। अनेन तस्य नीतिकुशलता परिचिता भवति।

व्याकरणविमर्शः -

- निरत्ययम् - निर्गतः अत्ययो यस्मात् तद् निरत्ययम्।
- दानवर्जितम् - दानेन वर्जितं दानवर्जितम्।
- सत्क्रियाम् - सती चासौ क्रिया सत्क्रिया, तां सत्क्रियाम्।
- गुणानुरोधेन - गुणानाम् अनुरोधः गुणानुरोधः तेन गुणानुरोधेन।
- प्रवर्त्तते - प्र-वृतु-धातोःलटि रूपम्।

प्रयोगपरिवर्तनम् -

तस्य निरत्ययेन साम्ना दानवर्जितेन न (प्रवृत्यते)। सत्क्रियां विरहय्य भूरिणा दानेन न (प्रवृत्यते)। गुणानुरोधेन विना विशेषशालिन्या सत्क्रियया न प्रवृत्यते।

अलङ्कारालोचना -

- अत्र पूर्वं पूर्वं वाक्यं प्रति परं परं वाक्यं विशेषणतया स्थापितम् इति कारणात् एकावलीनामालङ्कारः।

कोषः -

- अत्ययः - “अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रे दोषे दण्डेऽप्यथापदि"इत्यमरः।

पाठगतप्रश्नाः-६

२६. दुर्योधनस्य निरत्ययं साम कथं न प्रवर्तते।
२७. तस्य भूरि दानं कथं न प्रवर्तते।
२८. तस्य सत्क्रिया कीदृशी।
२९. सत्क्रिया च कथं न प्रवर्तते।

३०. अत्र साम इत्यस्य कः अर्थः।

वसूनि वाञ्छन्न वशी न मन्युना स्वधर्म इत्येव निवृत्तकारणः।
गुरूपदिष्टेन रिपौ सुतेऽपि वा निहन्ति दण्डेन स धर्मविप्लवम्।।१३

अन्वयः - वशी सः (दुर्योधनः), वसूनि वाञ्छन् न, मन्युना न, निवृत्तकारणः (सन्) स्वधर्मः एव (एषः) इति गुरूपदिष्टेन दण्डेन रिपौ वा सुते अपि धर्मविप्लवं निहन्ति।

अन्वयार्थः - वशी जितेन्द्रियः, सः दुर्योधनः, वसूनि धनानि, वाञ्छन् प्राप्तुम् इच्छन्, न नहि, मन्युना कोपेन क्रोधेन, न नहि, (अपि तु) निवृत्तकारणः (सन्) कारणरहितः सन्, स्वधर्मः एव एष राजधर्मः, अयं मम धर्मः, इति एवं रूपेण, गुरूपदिष्टेन गुरुणा मन्वादिना उपदिष्टेन विहितेन गुरूपदिष्टेन गुरुशिक्षितेन, दण्डेन दण्डविधिना, रिपौ शत्रौ शत्रुविषये, वा अथवा, सुते पुत्रे स्वपुत्रविषये, अपि धर्मविप्लवं धर्मविरुद्धं नीतेः उल्लङ्घनम्, निहन्ति निवारयति। धर्मस्य विप्लवं दण्डेन निवारयति इत्यर्थः।

सरलार्थः - जितेन्द्रियः सः दुर्योधनः न हि धनानि प्राप्तुम् इच्छन्, न च कोध्रेन कमपि दण्डयति। अपि तु लोभादिकारणरहितः सन् "राज्ञः मम धर्म एव यत् दण्ड्यानां दण्डनम् अदण्ड्यानां क्षमाकरणं च"इति मत्वा धर्मं चरति। अतः गुरूपदिष्टेन दण्डेन शत्रौ तथा स्वकीयपुत्रे स्थितं धर्मस्य व्यतिक्रमम् अधर्मं निवारयति।

तात्पर्यार्थः - अस्मिन् श्लोके राज्ञो दुर्योधनस्य दण्डनीतिः प्रशंसिता। स दुर्योधनः दण्डनीतेः प्रयोगे कुशलः। स्वयं जितेन्द्रियः, अतः शत्रुं सुतम् उभयं समं पश्यति। एवं सः दण्डनीतेः समुचितप्रयोगेण धर्मस्य विप्लवं निवारयन् धर्मं रक्षति। प्रजाजनं प्रति तस्य दृष्टिः पक्षपातरहिता विद्यते। धनलोभेन अथवा क्रोधेन स कदापि कमपि न दण्डयति। अपि तु धर्मो रक्षितव्यः मया इति भावनया सः अपराधिनः दण्डयति। न तु कदापि निर्दोषान् सज्जनान्।

व्याकरणविमर्शः -

- निवृत्तकारणः - निवृत्तानि कारणानि यस्मात् स निवृत्तकारणः।
- गुरूपदिष्टेन - गुरुणा उपदिष्टः तेन गुरूपदिष्टेन।
- धर्मविप्लवम् - धर्मस्य विप्लवः धर्मविप्लवः तम् धर्मविप्लवम्।
- निहन्ति - नि-हन्-धातोः प्रथमपुरुषैकवचने रूपम्।
- वशी - वश्-धातोः इन्-प्रत्यये प्रथमैकवचने रूपम्।

सन्धिकार्यम्-

- वाञ्छन्न = वाञ्छन् + न।
- सुतेऽपि = सुते + अपि।

प्रयोगपरिवर्तनम् -

वशिना तेन , वसूनि वाञ्छता न, मन्युना न, स्वधर्म एव इति निवृत्तकारणेन (दुर्योधनेन) गुरूपदिष्टेन दण्डेन रिपौ सुते अपि धर्मविप्लवो निहन्यते।

अलङ्कारालोचना -

- अत्र वृत्त्यनुप्रासालङ्कारः, व्यञ्जनस्य तकारस्य असकृत् आवृत्तिः तत्र हेतुः।

कोषः -

- कारणम् - "हेतुर्ना कारणं बीजं निदानं त्वादिकारणम्"इत्यमरः।

पाठगतप्रश्नाः-७

३१. वशी दुर्योधनः किं निहन्ति।

३२. स च किं कुर्वन् निहन्ति।

३३. सः किं सहायेन धर्मविप्लवं निहन्ति

३४. सः केषु धर्मविप्लवं निहन्ति।

३५. अत्र मन्युशब्दस्य कः अर्थः।

पाठसारः

सम्राट् अपि स राजा दुर्योधनः द्यूतकपटेन राज्यं विजितवान्। किञ्च कपटेन लब्धं राज्यं राजनीत्या सम्यक् वशीकर्तुं चेष्टते। भवान् अधुना वनम् अधिवसति। वनवासावसाने भवान् पुनः विजित्य स्वराज्यं ग्रहीष्यति इति सदैव स शङ्कते। अतः तथा नीतिबलेन वशीकर्तुं यतते। येन भवान् स्वराज्यस्य पुनरुद्धारं कर्तुं न शक्ष्यति। भवतः दयादाक्षिण्यादिगुणैः सर्वाः प्रजाः भवन्तं प्रति अत्यन्तम् अनुरक्ताः। तत् दृष्ट्वा दुर्योधनः शङ्कते यत् वनवासात् निवृत्तः भवान् पुनः स्वराज्यं ग्रहीष्यति इति। तस्मात् प्रजाः यथा तदधीनाः स्युः तदर्थं प्रयतते। तथाहि स आत्मनः गुणान् अतिशयेन प्रकटयति। तथा च स्वस्य यशः कीर्तयति। यतो हि दुर्जनसंसर्गापेक्षया महद्भिः सह विरोधः अपि श्रेयस्करम्। येन ऐश्वर्यम् उत्कर्षं गच्छति। कामक्रोधादीन् षट् रिपून् विवेकेन जित्वा मनुना उपदिष्टं प्रजाशासनं पालयति। किञ्च, तेन यशः लब्धुम् इच्छति। अस्मिन् समये इदं करणीयं, तस्मिन् समये तत् करणीयम् इति रीत्या दिनं विभज्य सुनियमेन सर्वं कार्यं करोति। एवम् आलस्यरहितः सन् प्रजासु स्वस्य पुरुषकारं प्रदर्शयति। स राजा दुर्योधनः अहङ्कारं परित्यज्य भृत्यान् तथा सम्पादितवान् येन जनाः भृत्यान् राज्ञः सखीन् इव मन्यन्ते। ते च भृत्याः राजानं सखायं मन्यन्ते। राजा दुर्योधनःअपि तैः सह तथा व्यवहरति। एवं बन्धून् तथा

सम्पादितवान् येन जनाः राज्ञः बन्धून् तस्य भ्रातृन् इव मन्यन्ते। राजा अपि तैः सह भ्रातृवत् आचरति। स्वस्य भ्रातृन् एवं सम्पादितवान् येन जनाः तान् प्रभून् मन्यन्ते। एवं स स्वस्य साधुतां प्रकटयति। सः धर्मः अर्थः कामश्च समम् एव सेवनीयाः इति वचनं न अवलम्बते। स राजा धर्मार्थकामानां सम्यक् विभागं कृत्वा यथाकालं तान् सेवते। अर्थात् यस्मिन् समये यः पुरुषार्थः सेव्यः तदा तम् एव सेवते न अन्यत्। अतः ते सर्वे पुरुषार्थाः तस्मिन् दुर्योधने बाधं विना एव तिष्ठन्ति। अतः तस्य धर्मार्थकामाः सदा एव अतिशयेन वृद्धिं प्राप्नुवन्ति। तस्य राज्ञः दुर्योधनस्य सामनीतिः अर्थवितरणं विना न प्रवृत्ता भवति। तस्य बहुलम् अर्थवितरणम् अपि सत्कारं विना प्रवृत्तं न भवति। एवमेव तस्य दुर्योधनस्य प्रशंसनीयः सत्कारः अनुरागेण विना प्रवृत्तः न भवति। अर्थात् तस्य सामनीतिः धनयुक्ता अस्ति। यस्य उपरि सः प्रसन्नः भवति तस्मै धनं ददाति। धनं च ससम्मानं प्रयच्छति न तु निरादरपूर्वकम्। अर्थात् गुणिनः पुरुषस्य एव सः सत्कारं करोति न तु निर्गुणस्य। जितेन्द्रियः सः दुर्योधनः न हि धनानि प्राप्तुम् इच्छन्, न च कोध्रेन कमपि दण्डयति। अपि तु लोभादिकारणरहितः सन् "राज्ञः मम धर्म एव यत् दण्ड्यानां दण्डनम् अदण्ड्यानां क्षमाकरणं च"इति मत्वा धर्मं चरति। अतः गुरूपदिष्टेन दण्डेन शत्रौ तथा स्वकीयपुत्रे स्थितं धर्मस्य व्यतिक्रमम् अधर्मं निवारयति।

पाठान्तप्रश्नाः

१. का नाम मानवी पदवी।

२. अरिषड्वर्गाः के।

३. कथं दुर्योधनस्य त्रिगणः परस्परं न बाधते।

४. मानवीं पदवीं प्रपित्सुना दुर्योधनेन कीदृशो यत्नो विधीयते।

५. युधिष्ठिरं नयमार्गेण जिगीषुः जिह्मः दुर्योधनः किं कुर्वते।

६. दुर्योधनस्य सामदानादिप्रयोगनीतिः कथम् आसीत्।

७. तस्य दुर्योधनस्य दण्डविधिः कथम् आसीत् इति वर्ण्यताम्।

८. समानार्थकानि धातुरूपाणि मेलयत।

क-स्तम्भः	**ख-स्तम्भः**
१. बाधते	क. निवारयति।
२. तनोति	ख. बोधयते।
३. निहन्ति	ग विस्तारयति।
४. समीहते	घ. प्रभवति।
५.प्रवर्तते	ङ. प्रतिबध्नाति।
६. दर्शयते	च. चेष्टते।

उत्तराणि - १-ङ, २-ग, ३-क, ४-च, ५-घ, ६-ख।

किमधिगतम्

१) दुर्योधनः कथं कपटेन प्रजाः वशीकरोति इति अस्मात् पाठात् ज्ञायते।

२) राजा दुर्योधनः राजनीतौ कुशलः आसीत् इत्यपि ज्ञायते।

३) राजकार्ये दण्डनीतिः कथं भवितव्यम् इति स्पष्टं भवति।

४) राजा दुष्टश्चेत् प्रजानां का अवस्था भवति इति बुध्यते।

५) कथं पदानां सन्धिविच्छेदः कार्यः इति बुध्यते अस्मात् पाठात्।

६) नूतनशब्दैः सह तेषाम् अर्थानाम् अपि परिचयः प्राप्तः।

पाठगतप्रश्नानामुत्तराणि

उत्तराणि-१

१. दुर्योधनः।

२. पराभवम्।

३. नयेन।

४. वनाधिवासिनः युधिष्ठिरात्।

५. जगतीम्।

उत्तराणि-२

६. दुर्योधनः।

७. दुर्योधनः।

८. भवतः जिगीषया।

९. भूतिं समुन्नयन्।

१०. प्रतारकः।

उत्तराणि-३

११. दुर्योधनेन।

१२. नक्तंदिवं विभज्य।

१३. अगम्यरूपां मानवीं पदवीम्।

१४. आलस्यरहितेन।

१५. पुरुषकारः।

उत्तराणि-४

१६. दुर्योधनः।

१७. प्रीतियुजः सखीन् इव।

१८. भ्रातृरूपेण।

१९. कृताधिपत्याम् इव साधु।

२०. आत्मीयान्।

उत्तराणि-५

२१. दुर्योधनस्य।

२२. समपक्षपातया।

२३. त्रिगणः।

२४. धर्मः, अर्थः, कामः।

२५. सख्यम्।

उत्तराणि-६

२६. दानवर्जितम्।

२७. सत्क्रियां विना।

२८. विशेषशालिनी।

२९. गुणानुरोधेन विना।

३०. प्रियवचनम्।

उत्तराणि-७

३१. धर्मविप्लवम्।

३२. वसूनि अवाञ्छन्।

३३. गुरूपदिष्टेन दण्डेन।

३४. रिपौ सुते च।

३५. क्रोधः।

॥ इति विंशः पाठः ॥